

लिच्छत्रिकालीन पुण्डरीराजकुल

—शाङ्करमान राजवंशी

चांगुनारायण स्थानको गरुडको पछाडि रहेको शिव-
देव अंशुवर्माको अभिलेखमा पुण्डरीराजकुलको उल्लेख छ ।
पुण्डरी शब्दलाई मुण्ड्री पाठ पढी कसैले गरुडकी
प्रदेशको नवौं शतब्दी ताकाको अरमुडीको
पुर्खासंग साम्यता जोडी मगरराजकुल हुन सक्छ
भनी अनुमान गरेका छन् । तर, लिपिबाट पुण्डरी देखिन्छ ।
धनवज्रनीले पनि पुण्डरी नै पाठ पढ्नु भएको छ । अब पुण्डरी-
राजकुलबारे विचार गरिन्छ ।

चांगुको उक्त अभिलेखमा शिवदेवले अंशुवर्माको
अनुरोधबाट 'गुड्दिमक्याय निवासिता' भनी गुड्दिमक
गाउँलेलाई सम्बोधन गरी कोट्टको निमित्त कोट्टको उत्तर-
पूर्वतिरका जग्गा दक्षिणराजकुल र पुण्डरीराजकुलको जग्गा-
संग सट्टापट्टा गरी भोगचलनको लागि सनद गरिदिएको
कुरा छ । यो कोट्टको चार किल्ला खेलेको हुँदा सो कोट्ट-
को स्थान अनुमान गर्न सजिलो भएको छ ।
त्यसका लागि सो अभिलेखका उपर्युक्त भाग दिइन्छ ।
जस्तै—

“श्रीसामन्तांशुवर्मणा विज्ञापितेन मयैतद् बहु-
मानाद् युमदनुकम्पया चानेनैवं साकं समवाय । पूर्ववत्थकं ..
..... दाट्टैर्यथाजम मुत्तिष्ठद्भिर्युक्तपूर्वकैरोराधिदैरस्मद्
गुरुभिः कृतसीमनिर्णयो योयं सर्व्वं कोट्टैर्यादोपपन्नत्वा-
दचाटभटप्रवेशो वसतये कृषिकर्मणो च कोट्टो वः प्रति-

पादित आसी दस्योत्तरपूर्वतो धरताद् दक्षिणराजकुल पुण्ड-
रीराजकुलयोर्भूमिक्षेत्रैः परिवर्त्य प्रीतमनसा मयापि पूर्व्व-
व्वेन सहैकीकृत्य शिलापट्टकशासनमिदं वो दत्तां”

[अदवपूर्वक हुकूम तामील गरी तिमोहरूले खुशी
तुल्याइएका हाम्रा पुर्खाहरूले चार किल्ला छुट्ट्याइएको कोट्ट
(किल्ला) का सबै स्थितिबन्धेजले युक्त भएको हुनाले चाट-
भटले पस्न नपाउने गरिएको यो कोट्ट तिमोहरूलाई बस्न र
खेतीपाती गर्न दिइएको थियो । (हाल)..... अंशुवर्माले
हाम्रा हजूरमा विन्ति चढाएका हुँदा हामीबाट यिनको कुरा
राख्न र तिमोहरू उभरको दयाले पनि उनैसंग मिली उक्त
कोट्टको उत्तरपूर्वपट्टि तलतिर दक्षिणराजकुल र पुण्डरी-
राजकुलको जगासंग साटी अधिदेखि खाई पाई आएको
पनि संगै गाभी खुशीसाथ यो सनद शिलापत्र गरी तिमोहरू-
लाई दिइएको छ]

(धनवज्रको लिच्छत्रिकालका अभिलेख
२३३-३५ पृष्ठ)

यस कथन अनुसार गुदिमक गाउँलेहरूलाई अधि-
देखि खाई पाई आएको जगा समेत गाभी कोट्टको उत्तर
पूर्वतिर रहेको जगा दक्षिणराजकुल र पुण्डरीराजकुलको
जगासंग सट्टापट्टा गरी सनद गरिदिएको कुरा स्पष्ट खुल्द-
छ । सो कोट्टको सीमा निम्न लिखित अनुसार खोलिएको छ ।

जस्तै—

“कोट्टीमा च ग्रामस्य पश्चिमतो दक्षिणतश्च दोला-
शिखराटवीपर्यन्तश्च तत उदलमकसेतु शतुन्जीदुल्द्विला-
गृहखिलभूमि बुद्धुं भ्रादुल् नदी सङ्गश उत्तरतो मणि-
मतीभुरानुसृत्य भारविश्रमणस्थानपूर्वतोष्ट पानीय-
स्रोतस्ततो रिवृशिङ्को सेतु प्रौञ्जम्बु प्रोङ्निप्रङ् प्रोङ्प्रोवाङ्क-
संक्रमेण ततः पर्वत मूलन्ततो नदीपूर्वतो विल्हिङ्खोस्रोतः
पर्वतस्थोपरि विल्हिङ्मार्गदक्षिणेन पानीयपातस्ततो
मार्गशिलां सेतुसरलवृक्षं लक्ष्मूलानि यथाक्रमन्तदेतस्सीमा”

[कोट्टीको सीमा यस प्रकारको छ—ग्रामको पश्चिमपट्टि र
दक्षिणपट्टि दोलाशिखरको वनसम्म, त्यताबाट उदलमकसेतु
शतुन्जीदुल्, शिलागृहको बाँझो जग्गा र बुद्धुंभ्रादुल् खोला-
को दोभान, उत्तरतिर मणिमतीको अगाडि लागो भारवि-
श्रमणको स्थानदेखि पूर्वमापानीको सोतो, त्यताबाट
रिम्शिङ्को सेतु प्रौञ्जम्बु, प्रोङ्निप्रङ् प्रोङ्प्रोवाङ्को दोभान,
त्यताबाट पहाडको फेदीसम्म, त्यताबाट नदीको पूर्वतिर
विल्हिङ्खोस्रोतो, पहाडमाथि विल्हिङ्को बाटोदेखि दक्षि-
णतिर पानीको भरना, त्यसदेखि बाटोको ढुङ्गा सेतु सल्लो-
को रूख पाखरको फेद क्रमैसंग पछिन् ।]

(लिच्छविकालका अभिलेख २३४-३५ पृष्ठ)

यहाँ गुदिमक गाउँदेखि पश्चिम दक्षिण दोलाशि-
खरसम्म भनी उल्लेख भएबाट चाँगुनारायणको डाँडालाई
पुष्टि गरेको छ । चाँगुनारायणको डाँडा उसवखत दोलागिरि
भनी प्रसिद्ध छ । सो कुरा मानदेवको स्तम्भलेखमा मानदेवले
चाँगुनारायणलाई “दोलाद्रौ निवतञ्जयत्यमिभिषरभ्यर्च्य-
मानो हरि” दोलाबर्वतमा (चाँगुमा) बसिरहेका देवताहरूले
पूरा गरिरहेको विष्णु मन्त्रमन्दा ठूला हुनुहुन्छ भनी उल्लेख
गरेका छन् ।

अर्को कुरा उत्तरतिर मणिमतीको अगाडि लागो
भारविश्रमणको स्थानदेखि पूर्व भनी उल्लेख भएबाट मन-
हरा नदीलाई पुष्टि गरेको छ । किनभने मनहरालाई मणि-
मती भन्दछन् । फेरि पहाडमाथि विल्हिङ्को बाटोदेखि

दक्षिणतिर पानीको भरना भनी उल्लेख भएबाट केश्वर-
बाट कुरेको भरनालाई पुष्टि गर्दछ । यसबाट विचार गर्दा
सो कोट्टी साँबु वज्रयोगिनीतिर थियो भन्ने थाहा हुन्छ ।

यसरी जग्गा सट्टापट्टा गर्नु भन्दा अघि दक्षिणराज-
कुल र पुण्डरीराजकुलको जग्गा कहाँ थियो भन्ने कुरा
यस अभिलेखबाट राम्रो खुल्दैन । यस कोट्टीको बाहिरतिर
शिवदेवका गोतियाहरू थिए भन्ने कुरा चाहिँ सोही अभि-
लेखमा आफ्ना गोतियाहरूलाई आवश्यक परेमा काठपात
लिन दिनु भनी उल्लेख गरेबाट थाहा हुन्छ । जस्तै—

“अत्रन्द् गोत्रजा ये कोट्टाद् वहिरन्यत्र निवसेयुस्ते-
षाङ् कार्यप्रयोजने स्वकोट्टात्”

[कोट्टीबाट वाहिर अन्ज जो हात्रा गोतियाहरू
बसेका छन्, तिनीहरूलाई आवश्यक भएको बेलामा आफ्नो
कोट्टीबाट (लिन दिनु)]

(लिच्छविकालका अभिलेख २३४-३५ पृष्ठ)

यस अभिलेखमा दक्षिणराजकुल र पुण्डरीराज-
कुलको जगसंग सट्टापट्टा भएको कोट्टीको बाहिर शिवदेवको
गोतियाहरूको उल्लेख हुनाले ती पुण्डरीराजकुलका गोतिया
होइनन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । किनभने काठमाडौँ जैसीदेवल
निर ज्यावहालको शिवदेवको अभिलेखमा र ज्ञानेश्वरको
द्वितीय जयदेवको अभिलेखमा दक्षिणराजकुलको उल्लेख
छ । त्यसकारण दक्षिणराजकुल लिच्छविको राजकुल भन्ने
थाहा हुन्छ । पुण्डरीराजकुल चाहिँ चाँगुको शिवदेवको अभि-
लेखमा बाहेक अन्त कतै उल्लेख छैन । तर शिवदेवको
पालामा पुण्डरीराजकुल थियो भन्ने चाहिँ थाहा हुन्छ । अत्र
पुण्डरीराजकुलको बारे विचार गरिन्छ ।

लिच्छवि राजा गणदेवको पालादेखि शिवदेवको
पालासम्म भौमगुप्तको ठूलो जगजगी थियो । यी भौमगुप्त
राजा समान भएका थिए भन्ने कुरा पशुपति देउपाटनमा
रहेको स्वामी वार्ताको अभिलेखमा भारदार स्वामी वार्ताले

भौमगुप्त उपर भक्ति प्रकट गरी यी भौमगुप्तलाई परमदैवत भन्ने राजामा लाग्ने विशेषण लगाएबाट थाहा हुन्छ । अर्को कुरा केवलपुरको ध्रुवदेव-जिष्णुगुप्तको अभिलेखमा जिष्णु-गुप्तले वसुराज महीदेव मानदेव गणदेव र उनका बाजे भौम-गुप्तलाई भूतपूर्व राजामा गणना गरेका छन् । त्यसकारण पुण्डरीराजकुल भनेर शिवदेवले यी भौमगुप्तलाई लक्ष्य गरेको बुझिन्छ ।

भारतका स्कन्दगुप्तको पालामा हूणको आक्रमणले गुप्तसाम्राज्य खन्नलिएर केही गुप्तहरू नेपाल पसेका थिए

भन्ने कुरा वसन्तदेवको अभिलेखदेखि गुप्त देखापरेबाट थाहा हुन्छ । महाभारतकालमा काशीको आसपासमा चुनार भन्ने ठाउँमा पुण्ड्रक भन्ने राजा थिए, जुन पुण्ड्रकको घमण्डलाई कृष्णले दमन गरेथे भन्ने कुरा महाभारतमा उल्लेख छ । गुप्त साम्राज्यताका चाहिँ बंगालको उत्तरी भेगमा पुन्द्रवर्धन भन्ने राजवंश थियो (सत्यकेतु विद्यालं-कारको भारतीय इतिहास १५७ पृष्ठ) । यसबाट विचार गर्दा भौमगुप्तका खलक पुन्द्रवर्धनको वंशज होकि भन्ने अनुमान हुन्छ ।